

ELEMENTI RANOG KRŠĆANSTVA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ

Arheološki muzej, Zagreb

Do sredine 3. stoljeća nema podataka o širenju kršćanstva u Južnoj Panoniji iako su vjerojatno postojale kršćanske zajednice već u prvoj polovini 3. stoljeća. Pretpostavlja se, naime, da je za cara Valerijana, nakon edikta iz 257. godine, biskup Eusebius¹ iz Cibala stradao mučeničkom smrću, a da bi jedna kršćanska općina dobila biskupsku stolicu morala je bar izvjesno vrijeme organizirano djelovati. U doba Dioklecijana spominju se kršćanske općine u Sirmiumu, Cibalama, Sisciji i Poetoviju i to u vezi progonstava koja su nastupila odmah nakon I edikta iz 303. godine. Tada su mučenički završili Irineus, sirmijski biskup, Quirinus, biskup Siscije, Victorinus ptujski biskup, zatim djakoni Fortunatus i Donatus iz Singidunuma i Demetrius iz Sirmiuma, lektor Pollio iz Cibala, sedam sirmijskih djevoja, četiri okrunjena klesara iz Fruške Gore (*Sancti quatour coronati*) i još niz drugih.² Za Sinerota (*Synerotas*), vrtlara iz Sirmiuma koji je stradao mučeničkom smrću za Galerija, smatra se da je jedan od najkasnijih martira Južne Panonije.³ Njegov grob kao i grobovi Sv. Anastazije i Demetrija postali su centar kršćanske nekropole u Sirmiumu.⁴

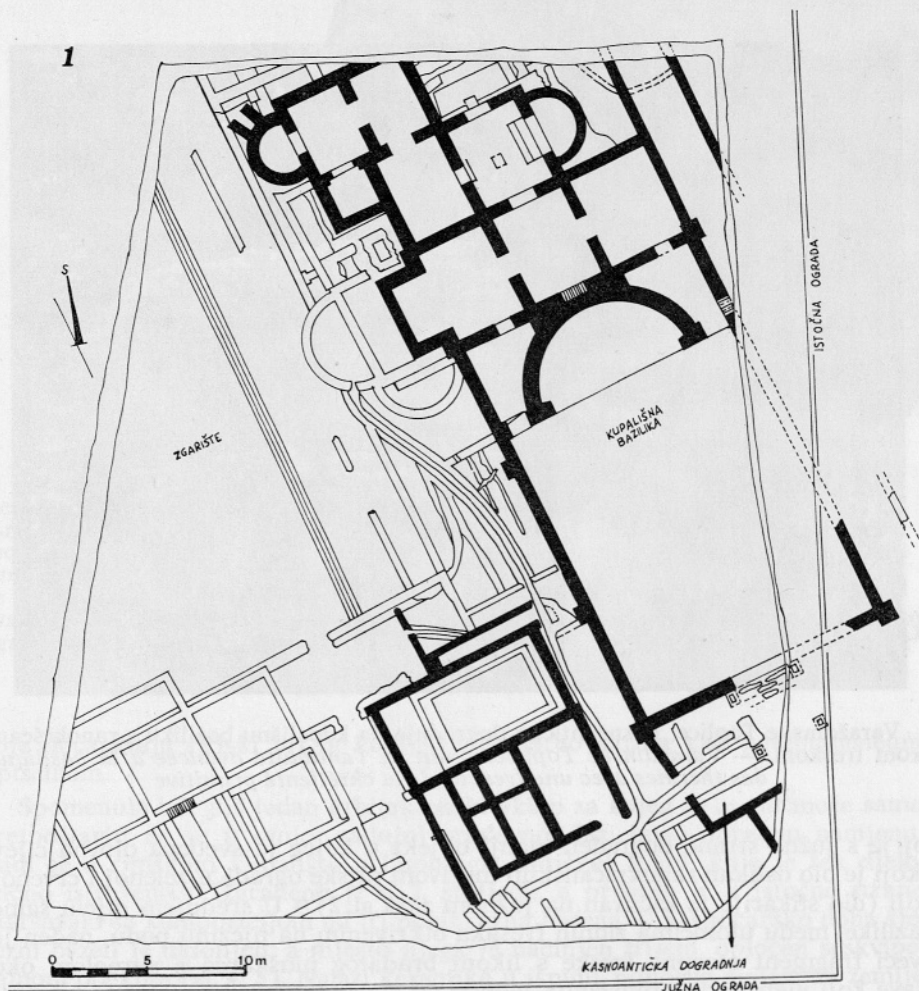
Djelatnost crkvenih općina slabo je poznata, a aktivnost južnapanonskih biskupa odvijala se djelomično van njenih granica.⁵ Nakon Milanskog edikta razvila se je crkvena organizacija sa sirmijskim biskupom kao metropolitom na čelu, kojeg se vlast širila na cijelu Savsku Panoniju i na Singidunum. Na I Nikejskom koncilu 325. godine sudjelovao je biskup Panonije Domnus, vjerojatno sirmijski crkveni poglavar. T. Nagy koji je obradio povijest crkve u Panoniji, prikazao je među ostalim i borbu kršćanstva s arijanskom herezom, koja je trajala nekoliko decenija.⁶ Glavni predstavnik arijanstva bio je biskup Valens iz Murse, a njemu se pridružio biskup Singidunuma Ursacije. Arijanstvo je sredinom 4. stoljeća postalo vodeća vjera.⁷ Na strani kršćanskih pobornika bili su međuostalim Euterius i Anemius, biskupi iz Sirmiuma, Marcus i Constancius iz Siscije, te Aprianus iz Poetovija. Napokon je 378. na koncilu u Sirmiumu i 381. na koncilu u Akvileji došlo do definitivne osude i likvidacije arijanstva. Tada su kršćanske općine Južne Panonije pale pod utjecaj sjevernoitalske crkve kojoj je bio na čelu Ambrosius. U to vrijeme se po prvi put spominje biskup Iovije Amantius.⁸

U burnom razdoblju Seobe naroda crkveni se život u Panoniji sve više gasi, a bjegunci kršćani odnose relikvije svojih mučenika u Italiju, Tesaloniku i Konstantinopolj, gdje se razvija kult »panonskih mučenika«.⁹ Međutim, u većim urbanim centrima kršćanstvo se je održalo i tokom 5. i 6. stoljeća. Tako je u 6. stoljeću Siscija još uvijek imala biskupiju jer su na koncilima u Saloni 530. i 533. godine sudjelovali siscijski biskupni Joannes i Constantius.¹⁰ Na građevnoj cigli nađenoj u Sremskoj Mitrovici, jedan je kršćanin u vrijeme

kad su Avari opsjedali grad (582. godine) urezao zapis u kojem zazivlje gospo-
da Krista da spasi njega i Romaniju.¹¹

Time bi se ranokršćanski period u Južnoj Panoniji mogao zaključiti.

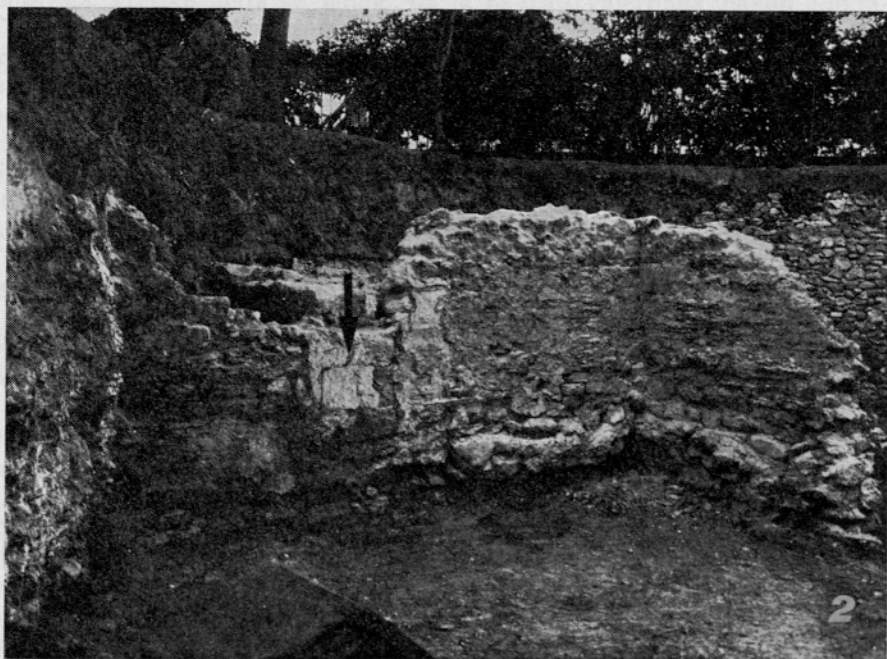
Iako je kršćanski život u Posavini i Podravini bio dosta intenzivan, o čemu
svjedoče kršćanski izvori, veliki broj mučenika i biskupije u svim većim urba-
nim centrima, arheološki spomenici i materijal pružaju malo podataka o toj
aktivnosti. Jedino su bogatije zastupljeni ranokršćanski nalazi u Sirmiumu
no oni izlaze iz okvira ovog predavanja.

1 Varaždinske Toplice: plan rimskog kupališta s bazilikom i kasnoantičkom dograd-
njom. — *Varaždinske Toplice: plan des thermes romains avec la basilique et la*
partie ajoutée de l'antiquité avancée

Na području Sjeverne Hrvatske nije otkriven nijedan spomenik koji bi pripadao najranijem razdoblju kršćanstva, a svega bi se jedan mogao pripisati dobu kad kršćanska vjera još nije postala oficijelna i opće priznata.

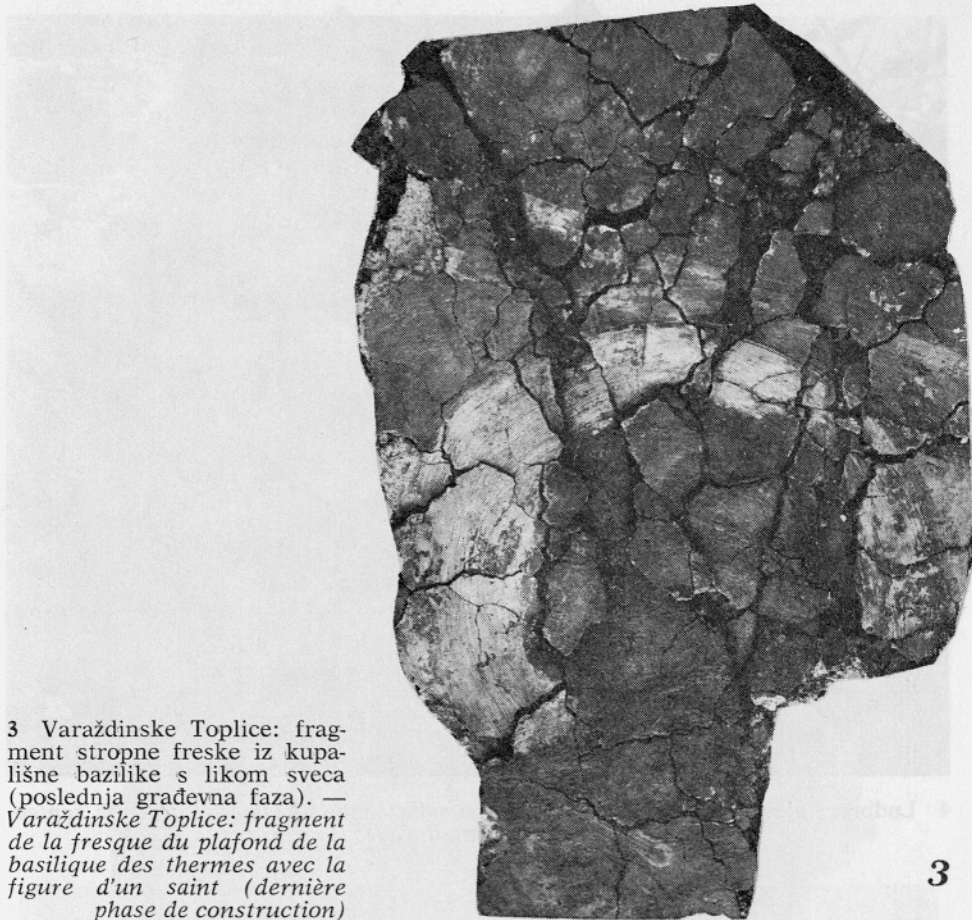
Od arhitektonskih objekata ranokršćanskog obilježja vrlo se malo sačuvalo, te zasad nije otkriven nijedan objekt u izvornom obliku nego samo sekundarno upotrebljeni ili adaptirani za kršćanske obredne svrhe. To je npr. slučaj s kupališnom bazilikom u Varaždinskim Toplicama (**sl. 1**). Ona je u kasnoantičko doba prestala funkcionirati kao reprezentativni kupališni prostor jer

2 Varaždinske Toplice: kasnoantička dogradnja na kupališnu baziliku s ranokršćanskom freskom. — *Varaždinske Toplice: ajout de l'antiquité avancée à la basilique des thermes avec une fresque de la chrétienté primitive*

joj je s južne strane dograđen manji objekt u kojeg je svedena olovna cijev i koji je bio oslikan ranokršćanskim motivom rajske ograde u zelenoj i crvenoj boji (dio slikarije je sačuvan na južnom zidu **sl. 2**).¹² U srednjem dijelu same bazilike, među ulomcima zidnih fresaka otkrivenim na njezinu podu, nađen je oveći fragment stropne freske s likom bradatog muškarca s aureolom oko glave koji vjerojatno predstavlja jednog od apostola, možda sv. Ivana (**sl. 3**).¹³

Oba ova nalaza pokazuju da je konstantinovska kupališna bazilika u posljednjim decenijama 4. stoljeća dobila sakralnu namjenu jer je bila oslikana na stropu likovima svetaca, a dograđena joj je prostorija ukrašena freskama

3 Varaždinske Toplice: fragment stropne freske iz kupališne bazilike s likom sveca (poslednja građevna faza). — *Varaždinske Toplice: fragment de la fresque du plafond de la basilique des thermes avec la figure d'un saint (dernière phase de construction)*

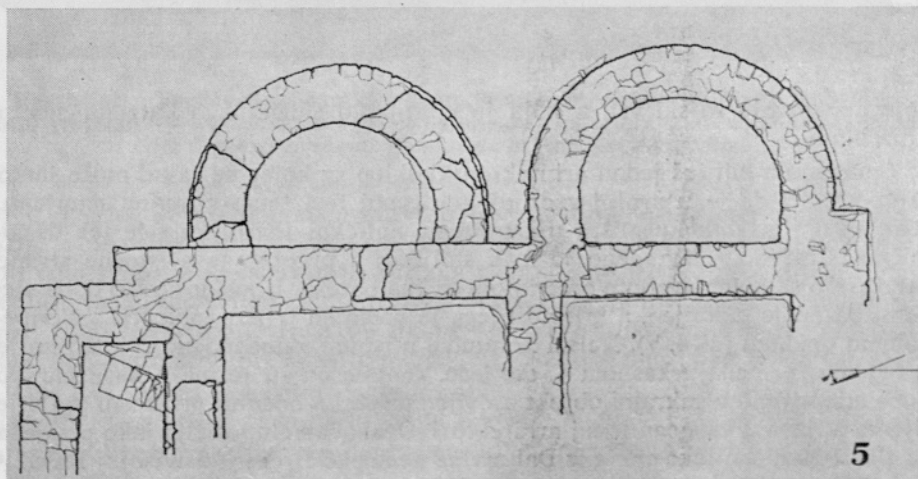
3

koje dočaravaju rajski vrt, a koja je vjerojatno služila kao katehumeneum s piscinom.

Spomenula bih još jedan arhitektonski sklop za kojeg se zasad može samo pretpostaviti da je u svojoj zadnjoj građevnoj fazi imao obrednu namjenu. Radi se o rimskom kupalištu u Ludbregu, antičkoj Ioviji, koje je tek djelomično istraženo.¹⁴ Izgrađeno je u 2. stoljeću, a prvotno je s istočne strane završavalo sa kompozicijom od tri polukružna bazena. U kasnocarsko doba sjeverni bazen je uklonjen, a mjesto njega je načinjen trijem, opločen seskvipedalnom opekam (sl. 4, 5). Nalazi keramike u ispuni, odnosno slojevima zemlje u trijemu, pripadaju kasnom 4. stoljeću. Čini se da su terme u kasnocarsko doba adaptirane u sakralni objekt s dvije apside i s bočnim prolazom što nije rijetka pojava u kasnoantičkoj arhitekturi. Ovakova kompozicija jako podsjeća na tlocrt kasnoantičke crkve iz Dabrovine nedaleko Breze u današnjoj Bosni.¹⁵

4 Ludbreg: sjeverni dio rimskog kupališta s bazenima. — *Ludbreg: partie septentrionale des thermes romains avec les piscines*

5 Ludbreg: plan rimskog kupališta s kasnoantičkom adaptacijom. — *Ludbreg: plan des thermes romains avec l'adaptation de l'antiquité avancée*

Varaždinske Toplice (Aquae Iasae). Fragment stropne freske iz kupališne bazilike s likom sveca (poslednja građevna faza). Akvarel: akad. slikar Slavko Šohaj. Foto: Ante Rendić-Miočević. — *Varaždinske Toplice (Aquae Iasae). Fragment de la fresque du plafond de la basilique des thermes avec la figure d'un saint (dernière phase de construction)*

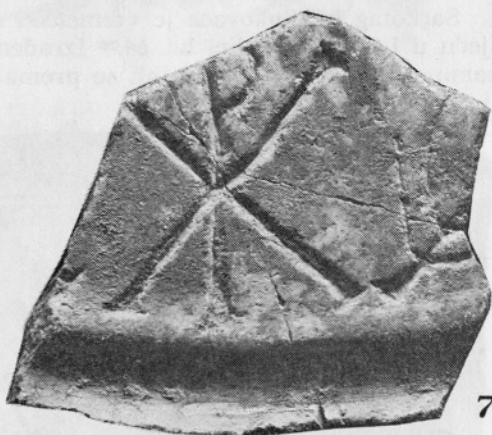
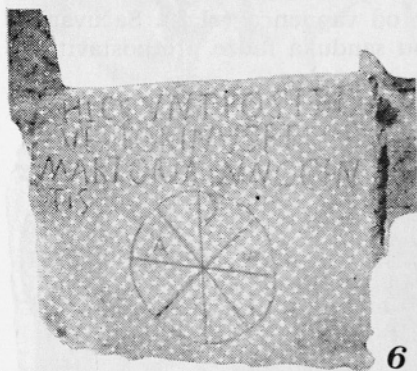
Daljnja će istraživanja vjerojatno potkrijepiti ovu hipotezu. Sama lokacija terma leži u centru antičke jezgre Ludbrega koji je kako sam spomenula, krajem 4. stoljeća dobio biskupiju preko sjevernoitalske crkve i njenog poglavara Ambrosiusa.

Fragment jedne monumentalne zgrade koja je nađena u blizini gradskih zidina u Vinkovcima kao i fragmenti zidova ispod temelja ranoromaničke crkve na lokalitetu Meraje, također u Vinkovcima, ne mogu se sa sigurnošću atribuirati ranokršćanskoj epohi Cibala jer za to nema dovoljno pouzdanih elemenata.¹⁶

Skulptura je u ranokršćanskoj umjetnosti imala podređeniju ulogu u komparaciji sa arhitekturom i slikarstvom, stoga se rijetko sreću monumentalna skulpturalna djela a mnogo češće spomenici manjih dimenzija, skromnijeg ukrasa koji su više plošno rješeni. Na teritoriju Gornje Hrvatske nemamo nijednu ranokršćansku slobodnu plastiku ali se skulpturalni i dekorativni elementi javljaju na nadgrobnim spomenicima. Naime, pogrebni ritual i sigurnost grobova bili su glavna preokupacija i vitalni interes ranog kršćanstva pošto je vjera počivala na nadi u vječan život u raju.¹⁷ Stoga je sepulkralnim spomenicima posvećivana znatna pažnja.

Ranokršćanske nagrobne ploče su otkrivene u Vinkovcima, Osijeku, Štrbinima kod Đakova i Sisku, fragmenti ranokršćanskih natpisa u Daruvaru i Bastajima kod Daruvara, a sarkofazi kršćanskog obilježja u Vinkovcima, Sisku i Bastajima.

Po svom obliku nadgrobne ploče su nastavile tradiciju poganskih stela samo što su manjih dimenzija i skromnijeg ukrasa, ili su posve neukrašene, a natpis im je najčešće kraćeg sadržaja. Većina tih ploča je sačuvana samo u fragmentima, te se poneke od njih ne bi uopće moglo determinirati kao rano-

6 Nadgrobna ploča s natpisom iz Vinkovaca. — *Plaque funéraire avec une inscription de Vinkovci*

7 Fragment ploče s kristogramom iz Osijeka. — *Fragment d'une plaque à christogramme d'Osijek*

kršćanske da natpisu nije pridodan kristogram bilo sam ili sa alfom i omegom, slobodno stojeći ili zatvoren u krugu.

Najbolje je sačuvana jedna nadgrobna ploča iz Vinkovaca koja je otkrivena 1956. godine prilikom gradnje Nazorovog bloka I na dubini od 2 m.¹⁸ Veličina joj je $57 \times 45 \times 16$ cm tako da je gotovo kvadratičnog oblika. Natpis glasi: *Hic sunt positi Venatorinus et Martoria innocentis (innocentes)* — sl. 6. Ispod natpisa je konstantinovski monogram sa alfom i omegom, obrubljen kružnicom (*crux coronata*). Na ikonogram je dodana mala sigma, skraćena za Soter-spasitelj. Ovaj tip ideograma je čest u postkonstantinovskoj epohi i dolazi sa Istoka (Egipat, Sirija).

Jedna druga ploča iz Vinkovaca posve je fragmentirana ali se vide tragovi slova i rub kristograma.¹⁹

Na fragmentu jedne ploče iz Osijeka, sačuvan je oveći kristogram, a desno od njega koso postavljena grančica (sl. 7).²⁰

Na drugoj ploči javlja se dio natpisa . . . *in pace qui vixit* . . .²¹

Na nadgrobnoj ploči iz Štrbinaca kod Đakova²² kristogram se nalazi u prvom redu, a natpis je posvećen mladiću Flaviju Mauru koji je živio svega 22 godine. Brunšmid ga datira prema slovima u 4.—5. stoljeće.

U Daruvaru prema navodu Kukuljevića²³ nađen je ranokršćanski spomenik s natpisom u stihovima sa aluzijama na kršćanske dogme i neke alegorije. Isti je natpis objelodanio Szabo samo smatra da je iz Bastaja kraj Daruvara, a Hoffiller i Saria ga također registriraju i drže da je izgubljen.²⁴ Na još jednom natpisu kojeg je publicirao Mommsen, a potječe iz Bastaja spominje se Lucifer.²⁵

Od većeg broja sarkofaga koji su nađeni u Sjevernoj Hrvatskoj svega su četiri ranokršćanska, i to jedan iz Vinkovaca, dva iz Siska i jedan iz Bastaja kod Daruvara.

Sarkofag iz Vinkovaca je vremenski najraniji, a nađen je u prošlom stoljeću u Lenjinovoj ulici br. 64.²⁶ Izrađen je od vapnenca (sl. 8). Sačuvan je samo sanduk bez poklopca ali se prema tipu sanduka može pretpostaviti da

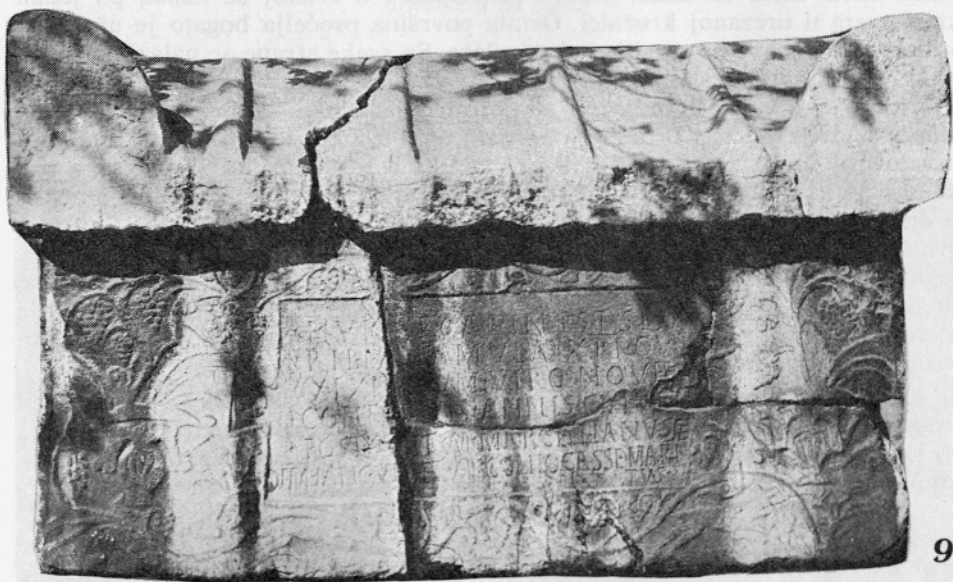

8 Sarkofag s prikazom ribe iz Vinkovaca. — *Sarcophage avec présentation d'un poisson de Vinkovci*

je poklopac bio u obliku krova na dvije vode. Sanduk ima dosta niske stijene, bez baze i kruništa. Pročelje je rasčlanjeno tabulom ansatom na kojoj nema natpisa. Anse trokutastog oblika su dublje urezane i ukrašene stiliziranim rozetom, dok u gornjem isječku nalazi se motiv jako stiliziranog akantovog lista (ili pasjeg skoka). U pojasu uz rubove sanduka urezana je na desnoj strani riba, okomito postavljena s glavom nagore, a na lijevoj strani mala rozeta i ukras stiliziranog akanta, koji djeluju kao da nisu dovršeni ili da su djelomično poništeni. Stražnja strana sanduka i obje bočne nisu obrađene.

Sarkofag je maloazijskog tipa za kojeg je karakteristično da je sanduk jače izdužen, a da je pročelje gotovo u pravilu ukrašeno tabulom ansatom, dok je poklopac na dvije vode. Ovaj tip je osobito raširen na našem obalnom pojasu i njegovoj pozadini,²⁷ a javlja se i na području Panonije. Sarkofag je bio dvaput u upotrebi na što ukazuje način obrade i sami motivi. Tabula ansata vrlo je precizno izvedena, a motivi su helenistički i klasično rimski što je osobito bilo u modi u prva dva stoljeća carstva. U ranokršćansko vrijeme on je po drugi put upotrebljen, te mu je na desnom rubnom pojasu uklesan lik ribe. Riba (*Ichtyis*) se smatra od 2. stoljeća simbolom Krista a ujedno i sakramentom krštenja.²⁸ Sekundarna je primjena vjerojatno uslijedila krajem 3. stoljeća ili početkom 4. stoljeća kada kršćani još nisu smjeli svoju vjersku gorljivost i pripadnost otvoreno pokazivati nego su je izražavali kroz simbole.

Veliki sarkofag iz Siska otkriven je 1801. godine, a izrađen je od bjelkastosivkastog vapnenca (sl. 9).²⁹ Veličina mu je 2,27 m, širina 1,19 m, a visina 0,90 m.

9 Sarkofag kršćanke Severile iz Siska. — *Sarcophage de la Severila, chrétienne de Sisak*

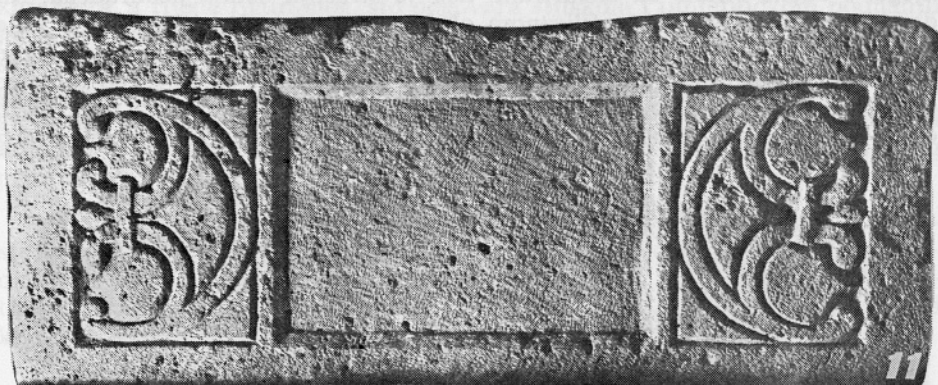
10 Prednja strana sarkofaga Severile iz Siska s natpisom i ukrasom. — *Partie antérieure du sarcophage de la Severila de Sisak avec une inscription et un ornement*

Poklopac je sačuvan te ima oblik krova na dvije vode s ugaonim akroterijima u obliku isječka polukugle i zabatom na užim stranama. Na kosinama krova su reljefno naglašeni crijepovi. Sam poklopac je dug 2,38 m, širok 1,44 m a visok 0,55 m. Sanduk je dosta dubok i obrađen je samo na prednjoj strani. U srednjem dijelu pročelja urezana je tabula ansata s uskom profilacijom (1,10 m × 0,53 m) u kojoj je natpis gusto zbijenih redova, a u posljednjem redu i zbijenih slova. Anse su male, gotovo zakržljale i u svakoj se nalazi po jedan kristogram u urezanoj kružnici. Ostala površina pročelja bogato je ukrašena stiliziranim ornamentom vitica vinove loze. Sa svake strane se nalazi po jedna vitka vaza s dvije drške iz koje izlazi vinova loza s grozdovima i šest klasova žitarice. Vitice valovito prelaze i na gornji pojas iznad tabule. S lijeve strane nalaze se dvije ptičice. U desnom donjem uglu izlazi još jedna vitica loze koja u valovitoj liniji ispunja pojas ispod tabule, a među lozom je prikazan pas kako gori zeca. Iz natpisa se vidi da je sarkofag pripadao kršćanki Severili. U originalu natpis glasi (sl. 10): *Hvuiē arcae inest Seve|rilla famula Chri(sti), qvae | vixit cvm viro novem | continvis annis, cvivs | post obitvm Marcellianvs se|dem hanc videtvr conlocasse mari|tvs.* (U ovoj škrinji se nalazi Severila, sluškinja Kristova koja je živjela s mužem devet godina neprikidno, a poslije njene smrti vidi se da je ovo ležište postavio muž.) Prema karakteru slova Brunšmid je natpis datirao u 4. stoljeće n. e.

Reljef je riješen dosta plošno i stilizirano uz nastojanje da se cijela ploha ispuni (*horror vacui*). Motiv vinove loze s grozdovima ima dionizijsku simboliku ali je bio omiljen i u ranokršćanskoj umjetnosti, osobito na zidnim slikarijama i mozaicima, te se primjenjuje dosta često i na sarkofazima. Preuzet je iz helenističke i rimske klasične baštine.³⁰ Povratak klasičnim uzorima i helenističkom duhovnom poimanju nazočan je u umjetnosti konstantinovog doba, te se kroz izvjesno vrijeme nastavio i za njegovih kršćanskih nasljednika.³¹ Paralele možemo naći na freskama ranokršćanskih katakombi i podnim mozaicima prve polovine 4. stoljeća.³² Ovu dataciju potkrijepljuje i ukras na poklopcu

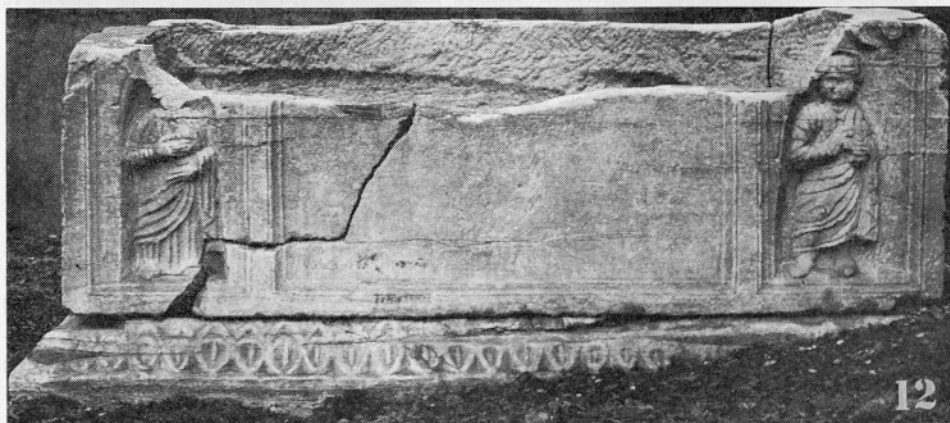
koji imitira krovni crijep, a koji je također karakterističan za prvu polovinu 4. stoljeća.

Drugi sarkofag iz Siska je malih dimenzija te je pripadao nekom djetetu (sl. 11).³³ Rađen je od dosta poroznog vapnenca. Na pročelju je tabula bez natpisa, a u bočnim poljima je duboko urezan štitasti ukras (*Pelten-Ornament*). Ovaj motiv je dosta čest na kasnoantičkim spomenicima, a preuzet je i na ranokršćanskim. Analogije nalazimo na sarkofazima iz Akvinkuma, Intercise i Brigetija.³⁴

11 Dječji sarkofag sa štitastim ukrasom iz Siska. — *Sarcophage d'enfant avec un ornement de Sisak*

Četvrti sarkofag potječe iz Bastaja kod Daruvara (sl. 12).³⁵ Rađen je od bijelog mramora, dužina mu je 2,58 m, širina 1,47 m, a visina 1,16 m. Prema obliku sanduka može se pretpostaviti da je imao poklopac u obliku krova

12 Kasnoantički sarkofag iz Bastaja kod Daruvara. — *Sarcophage de l'antiquité avancée de Bastaji près de Daruvar*

na dvije vode. Sam sanduk ima visoko profilirano podnožje ukrašeno jako stiliziranim kimationom. Pročelje je rasčlanjeno u tri polja. Dvije trećine pročelja zauzima jednostavno profilirana tabula, a u bočnim poljima su niše, polukružno završene koje su odvojene od natpisnog polja i rubova sanduka okomitim pojasom poput pilastra. Natpis nije nikad urezan. Niše su vrlo plitke i u njima se nalaze stojeće figure: lijevo žena u dugoj pali, oštećene glave, obje ruke drži na prsima i s desnom pokazuje na bulu; desno muškarac, obučen u palij sa svitkom (*rotulus*) u ljevici, a desnom rukom pokazuje na njega. I bočne strane su dekorirane dok je stražnja ostala neobrađena. Na desnoj bočnoj strani, u profiliranom okviru, prikazana je vitka vaza iz koje izlaze vitice vinove loze dok su sa svake strane antitetično postavljene pantere s uzdignutom lijevom šapom i repom. Iza pantera je po jedno stabalce (**sl. 13**). Na lijevoj bočnoj strani vitice vinove loze s grozdovima prekrivaju cijelu površinu, a u uglovima su stabalca (**sl. 14**). Oba polja su strogo stilizirana

13 Desna bočna strana sarkofaga iz Bastaja ukrašena viticama i panterama. — *Partie latérale droite du sarcophage de Bastaji, ornée de vrilles et de panthères*

14 Lijeva bočna strana s motivom vinove loze. — *Partie latérale gauche avec le motif de la vigne*

i izrazito ornamentalno i plošno riješena. Likovi bračnog para su postavljeni u prvi plan tako da djeluju kao da su izolirani ispred plohe ali su bez plasticiteta odnosno više shematski prikazani.

Ovakav način tretmana odgovara poimanju postkonstantinovske epohe. Scene s panterama pokazuju orijentalno obilježje i utjecaje koji su u drugoj polovini 4. stoljeća prodirali sa Istoka sve više prema zapadu.³⁶

Odakle potječu opisani sarkofazi tj. da li su oni uveženi ili su rađeni u domaćim radionicama, teško je zasad sa sigurnošću utvrditi jer se problematici južnapanonskih kamenorezačkih i klesarskih radionica i kamenoloma dosad relativno malo posvećiva pažnje. Predpostavlja se da je bilo nekoliko radioničkih centara za izradu sarkofaga (Poetovio, Siscia, Mursa, Sirmium)³⁷ među kojima je sirmijski bio svakako najaktivniji, a mursijski je proizvodio najtipiziranije primjerke. Isto tako se pretpostavlja trgovачke veze i razmjena uzoraka između južnapanonskih i sjevernapanonskih radionica sarkofaga,³⁸ no utjecaji su vjerojatno dolazili iz Rimske Dalmacije.³⁹ Svakako ova proble-

matika traži daljnja istraživanja i detaljne analize i komparacije, posebno stručne analize samog materijala iz kojeg su sarkofazi izrađeni.⁴⁰

Pored ranokršćanskih kamenih spomenika nađeno je u Sjevernoj Hrvatskoj i dosta sitnog arheološkog materijala koji pripada tom razdoblju, među kojim se najviše ističu starokršćanske svjetiljke.

Ove svjetiljke su pretežno import sjevernoafričkih radionica 4. i 5. stoljeća ali su ih prema uveženim primjercima izrađivale i domaće, južnopanonske radionice.⁴¹ Motivi na tim svjetilkama su pretežno geometrijsko-ornamentalnog karaktera, a rijede figuralnog, što odgovara stilskom i umjetničkom poimanju kasnoantičke epohe. Jedan dio ukrasa preuzet je iz helenističke i klasične rimske baštine kao npr. rozeta, palmete, likovi psa, konjanika, kacige, štita i drugo.⁴² Na većem broju primjeraka ornament je strogo plošan i stiliziran i potječe na uzorke sa tekstila, osobito koptskog. Relativno je mali broj svjetiljki koje imaju izrazito kršćanski sadržaj i simboliku, a među njima nema nijednog primjerka s bogatijim prikazom. To su slijedeće svjetiljke:

a) Oveća svjetiljka iz Siska⁴³ kojoj su disk i ramena prekriti s velikim kristogramom koji se nalazi u vijencu, ukrašenom koncentričnim kružićima. Unakolo je girlanda koja je također na svom valovitom rubu ukrašena koncentričnim kružićima (sl. 15). Na drugoj svjetiljki iz Siska (b) disk ukrašuje oveći križ latinskog oblika dok se na ramenima niže šest kolutića (sl. 16).⁴⁴

15

16

15—17 Ranokršćanske svjetiljke iz Siska. — *Lampes de la chrétienté primitive de Sisak*

c) Dvije manje svjetiljke, kruškoliko-ovalnog oblika, grublje fature i slabijeg pečenja, imaju jednostavan kristogram na disku, a na ramenima stiliziranu borovu grančicu. Obje su izašle iz domaće siscijske radionice (sl. 17).⁴⁶

d) Na svjetiljci iz Osijeka⁴⁶ prikaz ribe i vaze također ulazi u krug kršćanske simbolike jer je riba, kako smo spomenuli, simbol Krista već od najranije pojave kršćanstva. Ramena svjetiljke su ukrašena stiliziranom borovom grančicom (sl. 18).

17

18

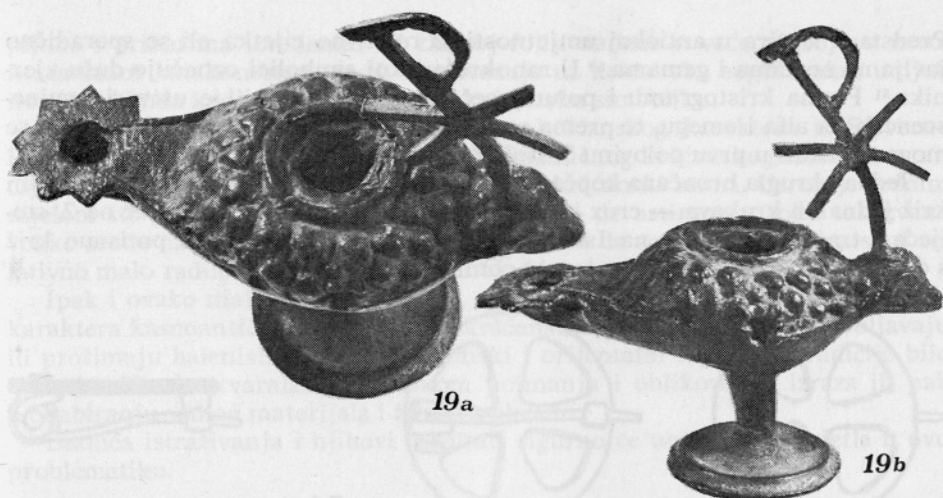
18 Svjetiljka s vazom i ribom iz Osijeka. — *Lampe avec un vase et un poisson*

Pored ovih svjetiljki javlja se i niz drugih kasnoantičkih tipova koji nemaju kršćansko obilježje ali ih je vjerojatno upotrebljavao kako poganski tako i kršćanski živalj.

Među metalnim svjetiljkama s ovog područja svega jedan primjerak pripada ranokršćanskom umjetničkom krugu, a to je svjetiljka iz Zagreba u obliku jagnjeta,⁴⁷ otkrivena 1947. godine prilikom okopavanja vrta na Mirogojskoj cesti br. 12 i to na dubini od 2 m. Svjetiljka ima visoku nožicu s okruglim profiliranim postoljem (sl. 19 b). Tijelo jagnjeta i runo krajnje su stilizirali, a tretman runa potsjeća na tehniku rovašenja (*Keilschnitt*), koja je bila omiljena u kasnoantičko doba. Nos svjetiljke je oblikovan kao sedmokraka zvijezda, te je i kod njega dosljedno sprovedena kršćanska simbolika jer zvijezde ako su u pratnji Krista ili njegovog simbola, označuju kristovu božansku moć (sl. 19 a). Sam kristogram se nalazi na tjemenu jagnjeta i nešto je koso postavljen.

Prema načinu obrade i prema analogijama ova je svjetiljka vjerojatno proizvod jedne ranobizantinske radionice iz kraja 4. stoljeća ili početka 5. stoljeća n. e.⁴⁸

Interesantan je nalaz brončanog privjeska iz Siska koji je u novije vrijeme otkriven na obali Kupe kod Malog Kaptola.⁴⁹ Privjesak je okrugao, promjera 2 cm te ima djelomično sačuvanu kvačicu za vješanje koja je profilirana. S

19 Zoomorfna svjetiljka s kristovim monogramom iz Zagreba. — *Lampe zoomorphe avec un christogramme de Zagreb*

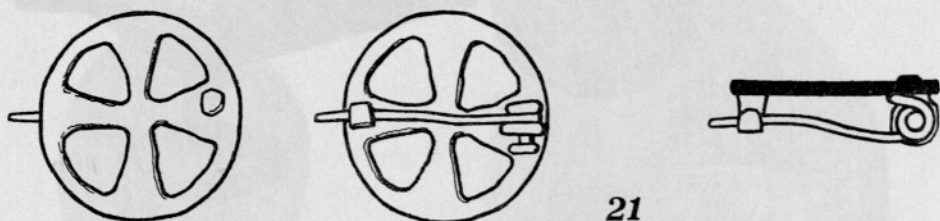
obje strane je ukrašen (sl. 20). Na jednoj strani je leptir prozračnih krila koji prekriva cijelu površinu plohe dok se na drugoj strani nalazi kristogram, flankiran polumjesečastim ukrasom i uokviren jednostavnim zvijezdicama.

20 Brončani privjesak iz Siska s prikazom leptira i kristograma. — *Breloque de bronze de Sisak, présentant un papillon et un christogramme*

Predstava leptira u antičkoj umjetnosti je relativno rijetka ali se sporadično javlja na novcima i gemama.⁵⁰ U ranokršćanskoj simbolici označuje dušu vjernika.⁵¹ Prema kristogramu i polumjesečastom ukrasu koji je ustvari reminiscencija na alfa i omegu, te prema samom obliku zvijezda, ovaj privjesak bi se mogao datirati u prvu polovinu 5. stoljeća.

Jedna okrugla brončana kopča iz Osijeka,⁵² rađena na proboj, ima na sredini križ jednakih krakova — crux immissa.⁵² Ovaj se tip križa javlja već od 2. stoljeća i traje nešto duže na Istoku nego na zapadu, gdje ga je potisnuo križ s dužim vertikalnim krakom — crux comissa (sl. 21).

21

21 Ranokršćanska ukrasna kopča iz Osijeka. — *Agrafe d'ornement de la chrétienté primitive d'Osijek*

Posebno je vrijedan nalaz fragment jedne staklene plitice iz Štrbinaca kraj Đakova⁵³ koji je ukrašen portretnim likovima bračnog para, izvedenim u zlatnoj foliji koja je uložena između dva sloja stakla (sl. 22). Likovi su prikazani frontalno, linearno i posve stilizirano, a osobito kosa koja je izvedena kratkim urezima i ubodima. Odjeća je pričvršćena lukavičastom fibulom (*Armbrust-fibel*) s jače izduženom nožicom. Iznad glava nalazi se natpis Florentinus.

22

22 Fragment staklene plitice iz Štrbinaca kod Đakova. — *Fragment d'un plat en verre de Štrbinac près de Đakovo*

Oblik fibule kao i tehnika ukrašavanja datiraju pliticu u kraj 4. stoljeća. Centri proizvodnje ove vrste staklenog posuda bili su u Italiji i Porajnju⁵⁴ no čini se da naš primjerak potječe iz jedne italske radionice. Pošto su staklene

plitice s prikazima izvedenim na zlatnoj foliji nađene u većem broju u rano kršćanskim katakombama to ih se povezuje uz kršćansku sepulkralnu umjetnost čak i onda kad nemaju naglašenu kršćansku simboliku.

Ovaj skromni inventar spomenika ranokršćanskog karaktera iz Sjeverne Hrvatske nije adekvatan odraz relativno dinamičnog kršćanskog života u ovom dijelu antičke Panonije, o kojem nam govore kršćanski izvori. Uzrok je jednim dijelom što je ovo područje u više navrata bilo devastirano u toku takozvane velike seobe naroda, a s druge strane u činjenici da se u gornjoj Hrvatskoj relativno malo radilo na problematici ranokršćanske arheologije.

Ipak i ovako mali broj spomenika, različitog obilježja, odaje svu složenost karaktera kasnoantičke, odnosno ranokršćanske epohe u kojoj se sukobljavaju ili prožimaju halenistički, klasično rimski i orijentalni utjecaji i tradicije bilo u umjetničkom stvaralaštvu, stilskom poimanju i oblikovanju izraza ili pak u odabiranju samog materijala i tehnika obrade.

Buduća istraživanja i njihovi rezultati sigurno će unijeti više svjetla u ovu problematiku.

¹ *Acta s. Pollionis* spominju biskupa Euzebija na dva mjesta, a isto tako i Martyrologium Hieronymianum, *Acta Sanctorum* (Bruxelles 1931) Aprilis III, str. 215, 566 i 567.

² J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain* (1918). T. Nagy, *Diss. Pann.* II, 12 (1939) 57. A. Mócsy, *Pannonia, R. E.*, Suppl. IX, 751. R. Egger, *Der heilige Hermagoras* (1948) 47. J. Šašel, *Siscia, R. E.*, Suppl. XIV, 739.

³ A. Mócsy, *o. c.*, 752.

⁴ P. Milošević, *Raniji antički nalasci u Sirmiumu, Limes u Jugoslaviji* 1 (1961) 71; Idem, *Raniji nalazi u Sirmiumu, Sirmium II* (1971), citira ostalu literaturu. Mučeniku Demetriju iz Sirmiuma podignuta je za vrijeme Konstantina Velikog bazilika u Raveni. T. Nagy, *o. c.* 13 pretpostavlja, da su u Južnu Panoniju dolazili kršćani ne samo s Istoka nego već vrlo rano iz Italije, a prije svega iz Ravene (A. Mócsy, *o. c.*, 751).

⁵ Prema listi biskupa kod Leclercqa i T. Nagy-a sa sigurnošću se u Južnoj Panoniji mogu utvrditi biskupije u Sirmiumu, Cibalama, Mursi, Sisciji i Ioviji. Šišić navodi i biskupiju u Bassianama: H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéol. chrétiennes et de liturgie* XIII/1 (1937) 1052. T. Nagy, *o. c.*, 217. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (1925) 152.

⁶ A. Mócsy, *o. c.*, 755.

⁷ Cvat arianstva se dovodi u vezu s jakim grčkim elementom u kršćanskim općinama Panonije. Postojale su i druge hereze (nestorijanstvo, monofizitizam).

⁸ R. Egger, *Der heilige Hermagoras*, 48.

⁹ A. Mócsy, *o. c.*, 755.

¹⁰ F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije* (1914) 160, 164. Dj. Horvat, *O Sisku u starohrvatsko doba, Starohrvatska prosvjeta* ser. 3, 3 (1954) 93. J. Šašel, *Siscia*, 738.

¹¹ J. Brunšmid, *Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium, Eranos Vindobonensis* (1893) 331—333.

¹² B. Vikić-Belančić, M. Gorenc, *Završna istraživanja kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, Vjesnik AMZ* ser. 3 (1970) 149, T. VIII, 1, 2.

¹³ B. Vikić-Belančić, M. Gorenc, *Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956—1959, Vjesnik AMZ* ser. 3, 2 (1961) T. VII.

¹⁴ *Arheološki pregled* 13 (1971) 55, T. XXXIV.

¹⁵ D. Sergejevski, *Dabravina* (1956). Dj. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (1972) 78, sl. 65.

¹⁶ J. Korda, *Tragom prošlosti Vinkovaca* (1964) 50. S. Dimitrijević, *Rezultati arheoloških istraživanja i iskopavanja na području Vinkovačkog muzeja od 1957—1965, Dvadeset godina muzeja Vinkovci* (1966) 77—79.

¹⁷ H. W. Janson, *History of Art* (1966) 165.

¹⁸ J. Korda, *Tragom limesa od Vukovara do Iloka, Limes u Jugoslaviji* 1 (1961) 62, T. VIII, 1; Idem, *Tragom prošlosti Vinkovaca*, 54.

- ¹⁹ CIL III, 10252. J. Brunšmid, *Arch. Epigr. Mitt.* 2 (1878) 190, 3; Idem, *Kameni spomenici u Hrvatskom narodnom muzeju* (1904—1911) br. 371.
- ²⁰ Š. Ljubić, *Inscriptiones* (1876) 32, 74. J. Brunšmid, *Kameni spomenici*, br. 366.
- ²¹ CIL III, 4004. J. Brunšmid, *Kameni spomenici*, br. 363.
- ²² CIL III, 4002. Š. Ljubić, *o. c.*, 22. J. Brunšmid, *Kameni spomenici*, br. 361.
- ²³ I. Kukuljević, *Natpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji, Radovi JAZU* (1891) 32, 108.
- ²⁴ Dj. Szábo, *Iz prošlosti Daruvara, Narodna starina* 28 (1934) 84. V. Hoffiller, *B. Saria, AIJ* (1938) 273.
- ²⁵ CIL III, 206.
- ²⁶ J. Korda, *Limes u Jugoslaviji* 1 (1961) 62—63. Kunkera, Ulmen, Dragutinac, *Ranokršćanski život u Vinkovcima* (1972) 18.
- ²⁷ N. Cambi, *Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali* (neobj. disertacija, Filozofski fak. Zagreb 1975). Idem, *Antički sarkofazi iz Like, Arheološka problematika Like* (Split 1975) 76.
- ²⁸ W. F. Volbach, *Frühchristliche Kunst* (1958) 8.
- ²⁹ CIL III 3 996. Š. Ljubić, *o. c.*, 11, 12. J. Brunšmid, *Vjesnik HAD* n. s. 10 (1908—1909) br. 351, str. 159. V. Hoffiller, *B. Saria, o. c.*, br. 581.
- ³⁰ Npr. na jednom sarkofagu iz Rima s tri dobra pastira javljaju se slične vitice vinove loze, te Eroti, Amor i Psiha, pa se vidi da se u ranokršćansko vrijeme isprepliću poganski i kršćanski motivi: F. van der Meer, Ch. Mohrmann, *Bildatlas der frühchristlichen Welt* (1959) 44, sl. 67.
- ³¹ W. F. Volbach, *o. c.*, 17.
- ³² Npr. na mozaiku iz početka IV. stoljeća koji pripada starijoj građevnoj fazi bazilike u Poreču javlja se sličan motiv vitica vinove loze koje izlaze iz vitke vaze s dvije drške: M. Prelog, *Poreč, grad i spomenici* (1957) 116, sl. 219.
- ³³ J. Brunšmid, *Kameni spomenici*, br. 477, str. 269. A. Cermanović, *Die dekorierten Sarkophage in den Römischen Provinzen von Jugoslawien, Archaeologia Jugoslavica* 6 (1965) T. V, 15.
- ³⁴ A. Cermanović, *o. c.*, 92. *Arch. Ért.* 7 (1928) br. 9, sl. 23.
- ³⁵ Dj. Szábo, *o. c.*, 83. V. Hoffiller, *B. Saria, o. c.*, br. 589. A. Cermanović, *o. c.*, T. V, 16 a, b, c.
- ³⁶ W. F. Volbach, *o. c.*, 19.
- ³⁷ A. Cermanović, *o. c.*, 94, 96.
- ³⁸ Barkócsy drži da je Sirmijska radionica eksportirala sarkofage u Sjevernu Panoniju i da je vršila znatan utjecaj na lokalne majstore već od kraja 2. stoljeća. Međutim su utjecaji bili obostrani: A. Cermanović, *o. c.*, 96.
- ³⁹ Npr. srodnost između sarkofaga iz Vinkovaca (prva faza) i nekih salonitanskih primjeraka domaće produkcije, za koje je tipičan dug sanduk s tabulom ansatom: N. Cambi, *Arheološka problematika Like*, 76. Idem, *Disertacija*, T. LXIX, LXXII, CXXX.
- ⁴⁰ Ovakovu detaljnu obradu sarkofaga s našeg obalnog područja dao je N. Cambi u svojoj disertaciji, a među ostalim je posvetio dosta pažnje samom materijalu iz kojeg su izrađeni kao i kameolomima na području rimske Dalmacije.
- ⁴¹ B. Vikić-Belančić, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, *Katalogi Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2 (1976) XXII—XXIV (uvod); Eadem, *Vjesnik AMZ* ser. 3, 5 (1972) 118—120.
- ⁴² B. Vikić-Belančić, *o. c.*, br. 280, 288—295, 297 i 298. J. Rubright, *Lampe iz Sirmiuma u Sr. Mitrovici, Sirmium III* (1973) T. V, 56.
- ⁴³ B. Vikić-Belančić, *o. c.*, br. 303, T. XVII: 6, T. XXIV: 16.
- ⁴⁴ *Ibid.*, br. 301, T. XVII: 5, T. XXIV: 18.
- ⁴⁵ *Ibid.*, br. 304 i 305, T. XVII: 7, T. XXIV: 17.
- ⁴⁶ *Ibid.*, br. 286, T. XVII: 2, T. XXIV: 7.
- ⁴⁷ B. Vikić-Belančić, *Starokršćanska lampica iz Zagreba, Peristil* 2 (1964) 131, sl. 1—3.
- ⁴⁸ Brončani uteg iz Trapezunta u obliku jagnjeta koji potječe iz jedne bizantske radionice ima runo tretirano na sličan način kao kod naše svjetiljke. W. E. Volbach, *Das christliche Kunstgewerbe* (1932). H. T. Bossert, *Geschichte der Kunstgewerbe* V, 77, sl. 1.
- ⁴⁹ Privjesak je u privatnom vlasništvu. Zahvaljujem se prof. Stjepanu Vrbanoviću iz Siska za podatak i fotografiju.
- ⁵⁰ Npr. na rodskoj drahmi, na drahmi sa Kybere, na rimskom asu, zatim na karneolu iz Berlinske zbirke gema (leptir leti ka Orfeju), na jednom sardoniku iz Berlina (prikaz pauna iznad kojeg je leptir) i dr.

⁵¹ R. E. II A, 1, 569., s. v. Schmetterling. O. Schrader, *Real-Lexicon der Indogermanischen Altertumskunde* II (1929) s. v. Schmetterling.

⁵² Zahvaljujem se kolegi M. Bulatu iz Osijeka za podatak i crtež.

⁵³ B. Raunig-Galić, Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 14 (1965) 147. Eadem, Štrbinci-Đakovo, an-

tičko nalazište, *Arheološki pregled* 7 (1965) 147.

⁵⁴ Teško je sa sigurnošću utvrditi dali primjerak iz Štrbinaca potječe iz italske ili porajnske radionice, međutim B. Raunig pretpostavlja da je italski import čemu se i ja priklanjam s obzirom na utjecaje koje je vršila sjeverna Italija na južnu Panoniju u ranokršćanskom razdoblju.

LES ÉLÉMENTS DU CHRISTIANISME PRIMITIF EN CROATIE SEPTENTRIONALE

Résumé

Dans l'introduction de son article, l'auteur présente une brève revue du développement et de l'extension du christianisme en Pannonie méridionale, rappelant les communautés et communes chrétiennes, les bannissements et les martyres, la lutte contre l'hérésie arienne et la crise du christianisme dans la période agitée de la Migration des peuples. Puis elle passe au traitement des monuments de la chrétienté primitive dans les Vallées de la Drave et de la Save, ou sur le territoire de la Croatie septentrionale.

Bien que la vie chrétienne dans cette partie de la Pannonie méridionale fût assez intense, ce dont témoignent les sources chrétiennes, le grand nombre des martyrs et des évêchés dans tous les centres important et urbanisés, les matériaux archéologiques offrent relativement peu de données sur cette activité.

Parmi les bâtiments architectoniques de la chrétienté primitive, il s'en est conservé peu et, jusqu'à présent, on n'a pas trouvé un seul bâtiment dans sa forme originale, mais seulement d'utilisation secondaire et adapté à des fins sacrées. C'est le cas de la basilique des thermes (*basilica thermarum*) à Varaždinske Toplice et des thermes de Ludbreg qui dans une phase postérieure furent adaptés au culte chrétien. Particulièrement évident est l'exemple de Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*), où sur la basilique des thermes mentionnée au 4e siècle avancé on a ajouté un bâtiment, orné de fresques de la chrétienté primitive, dans lequel est amené la conduite d'eau (*catechumeneum* avec une piscine), tandis que la basilique elle-même a obtenu un nouveau plafond décoré des figures des saints.

La sculpture libre n'est pas pour le moment représentée en Croatie septentrionale, mais des éléments sculpturaux et décoratifs se manifestent sur les monuments sépulcraux — les plaques funéraires, les inscriptions et les sarcophages. L'auteur analyse quelques plaques funéraires qui ont de brèves inscriptions et des ornements de caractère chrétien symbolique (Vinkovci, Osijek, Štrbinci, Bastaji). Parmi un grand nombre de sarcophages, quatre seulement appartiennent à la chrétienté primitive et montrent le développement des arts décoratifs sur les sarcophages des débuts du 4e siècle (Vinkovci) à la fin de ce siècle (Bastaji près de Daruvar).

Après les monuments de pierre, l'auteur a consacré son attention aux menus matériaux archéologiques appartenant à cette période.

Tout d'abord elle a traité les lampes d'argile, parmi lesquelles pas une seule n'a un aspect luxueux, mais ce ne sont que des exemples d'ornement modeste à symbolisme chrétien. Elle mentionne une lampe de bronze en forme d'agneau avec un christogramme sur la tête (Zagreb), vraisemblablement originaire d'un atelier de la période byzantine primitive (fin du 4e siècle ou début du 5e siècle). Elle analyse en outre une breloque de bronze de Sisak, ornée d'un christogramme et d'un papillon, une agrafe de bronze d'Osijek en forme de «crux immissa» et un fragment de petit vase en verre de Štrbinac près de Đakovo, orné de portraits sur une feuille d'or.

A la fin, l'auteur souligne que le modeste inventaire des monuments de caractère chrétien primitif de la Croatie septentrionale n'est pas le reflet adéquat de la vie chrétienne dynamique de cette partie de la Pannonie antique. Elle en cherche les

raisons dans le fait que ce territoire a été plusieurs fois dévasté au cours de la Grande migration des peuples et elle constate aussi qu'en Croatie septentrionale on a fait relativement peu de recherches sur les problèmes de l'archéologie de la chrétienté primitive. Elle estime cependant que même ce petit nombre de monuments montre toute la complexité du caractère de la période de la chrétienté primitive, dans laquelle s'affrontent ou se pénètrent les influences et traditions hellénistiques, romaines classiques, orientales et autochtones, ce qui se reflète dans la création artistique, la conception de style, la formation de l'expression, la sélection des matériaux mêmes, la technique du traitement, etc. Les recherches futures et leurs résultats apporteront sûrement plus de lumière dans cette problématique.

STAROKRŠĆANSKA CRKVENA ARHITEKTURA NA PODRUČJU SALONITANSKE METROPOLIJE

NENAD CAMBI

Arheološki muzej, Split

Na području salonitanske metropolije, koja pokriva cijelu rimsku provinciju Dalmacije, nalaze se brojna i vrlo važna svjedočanstva starokršćanske sakralne arhitekture. Iako su ti značajni objekti već davno izazivali veliku pažnju naše i svjetske znanstvene javnosti, oni još i danas predstavljaju privlačnu točku zanimanja istraživača graditeljske baštine ovog perioda.

Nakon relativnog zatišja u terenskim istraživanjima između dva svjetska rata, kao i neposredno nakon ovog posljednjeg, došlo je, međutim, u zadnjih desetak godina ponovno do takvih otkrića koja bacaju dosta novog svjetla na razna pitanja sakralne arhitekture iz doba kraja antike. Povećanje broja poznatih spomenika u navedenoj regiji pružilo je nove mogućnosti za daljnja saznanja, reviziju dosad postignutih rezultata, kao i za sistematiziranje građe. Stoga, koristim ovu prigodu — nastavljajući na problematiku koju sam započeo na IX. kongresu arheologa Jugoslavije u Zadru 1972. godine¹ — da se osvrnem na probleme tipologije, stilske interpretacije i kronologije crkvenih objekata, s ciljem da potaknem daljnja razmišljanja i istraživanja.

Tipovi starokršćanskih crkava u Dalmaciji

Na osnovi sačuvanih ostataka starokršćanske arhitekture na području salonitanske metropolije predlažem niže iznesenu tipološku klasifikaciju objekata na osnovi njihove tlocrtne sheme. Ovakav način klasifikacije je, naime, jedino moguć, budući da je kod daleko najvećeg broja spomenika preostala samo tlocrtna osnova.

a) Longitudinalni oblici

1 a) Longitudinalna bazilika s istaknutom apsidom (sl. I, 1)

Ovakva jednostavna kulturna građevina javlja se na čitavom Mediteranu, a u Dalmaciji predstavlja daleko najčešći tip. Karakteristike su mu pravokutni